

МОРФОЛОГІЯ (від морфо... і ...логія) — граматична будова слова, система притаманних мові граматичних одиниць, категорій і форм, а також правил їх функціонування; розділ граматики, що вивчає внутрішню граматичну будову слова, граматичні класи слів (частини мови) та граматичні (морфологічні) категорії частин мови. Термін «М.» нерідко вживають як синонім терміна «словозміна», іноді ним позначають власне М. і словотвір. Деякі поняття М., зокрема принципи традиц. поділу слів на частини мови, сформувалися ще в антич. період. В епоху Відродження з'явилася система понять, що стосуються структури слова (корінь, афікс). Сам термін «М.» пов'язують з іменем Й. Гете, який назвав ним розділ біології про форми живих організмів. У 19 ст. цей термін почали вживати на означення тієї галузі науки про мову, що вивчає форми слова. Традиційно М. виділяють в окремий розділ граматики, де вона поширена на структуру грамат. одиниць, що не виходять за межі слова. Проте традиц. поділ граматики на М. і синтаксис заперечували деякі мовознавці. Зокрема, Ф. де Соссюр уважав, що М. з лінгвіст. погляду позбавлена свого реал. об'єкта, тому не може становити відмін. від синтаксису дисципліни. Сучас. функцій. підхід («від функції (значення) до форми (засобів її вираження»)), який запропонував І. Вихованець для створення новіт. граматик, передбачає виокремлення функцій. синтаксису і функцій. М. на основі тези про те, що синтаксис відіграє визначал. роль у функцій. спеціалізації грамат. явищ, а також з огляду на ширший діапазон його одиниць і категорій.

Центр. питанням М. є виокремлення типів морфол. одиниць. М. як частина грамат. будови мови об'єднує два типи морфол. одиниць: мін. морфол. одиницю, або морфему, і морфол. одиницю-конструкцію, або морфол. слово, частину мови. Виділення морфол. одиниці-конструкції вможливорює формал. і семант. членованість на морфеми морфол. слова, адже воно складається в типових виявах із двох морфем — кореня, що є носієм лексич. значення, і афікса, переважно закінчення, що слугує виразником грамат. (морфол.), зрідка — словотвір. значення. Афікси, чи служб. морфеми (елементи), уживаючись у кінц. позиції слова, оформляють його, указуючи на відношення між предметами та явищами, на підставі чого їх кваліфікують як синтет. морфеми релятив. семантики (семантики відношень). Типовими виразниками релятив. семантики є відмінк. закінчення та закінчення дієслів. За аналогією до синтет. релятив. морфем в укр. М. виокремлено аналіт. синтакс. морфеми, до яких віднесено прийменники, сполучники, частки та зв'язки. Їхній морфем. статус ґрунтов. на застосуванні до них семант.

критерію в трьох вимірах та морфол. критерію. Вони не мають лексич. значення, тому що виражають семантику відношень між різними словами або різними синтакс. одиницями, що в межах морфол. слова характерно для синтет. релятив. морфем. Проте семантику відношень ці типи аналіт. синтакс. морфем передають неоднаково. З морфол. погляду первинні прийменники, сполучники та частки, на противагу морфол. словам, мають одноморфемну будову. У зв'язку з тим, що похідні прийменники, сполучники, частки та зв'язки зберігають тісний зв'язок зі своїми вихід. повнознач. словами, що вживаються в сучас. укр. літ. мові як виразники відповід. лексич. значень, але функційно злилися з первин. прийменниками, сполучниками та частками, запропоновано точніший термін для їх позначення — службові слова-морфеми, що відрізняються від власне-морфем аналіт. способом вираження грамат. значень і позицій. характеристиками. Морфол. слова об'єднували в частини мови (лексико-грамат. класи) переважно за набором трьох-чотирьох різнорід. ознак (наявності лексич. значення, морфол. категорій та синтакс. функції), а похідні — ще й за характером словотвор. засобів. У традиц. класифікації виділяли шість повнознач. (самостій.) частин мови (іменник, прикметник, займенник, числівник, дієслово, прислівник) і три неповнозначні (службові) частини мови (прийменник, сполучник, частка), поза якими були вигук і звуконаслідувальні слова. Відомі також спроби виокремлювати частини мови за одним критерієм. В укр. М. за комплекс. (семант., морфол., синтакс., а для похід. слів — і словотвір.) критерієм вирізнено п'ять частин мови в такій ієрархії: іменник та дієслово — центр. частини мови, прикметник, числівник та прислівник — периферійні. Частинами мови визнано найбільші морфол. класи слів, яким властиві такі ознаки: узагальнене (категорій.) значення, абстраговане від конкрет. лексич. значень слів; однаковий склад морфол. категорій; єдина система форм словозміни або її відсутність; спільна синтакс. функція. З морфол. одиницями (частинами мови і морфемами) тісно пов'язані грамат. категорії, що стосуються частин мови як морфол. одиниць-конструкцій, але виражають їх звичайно мін. морфол. одиниці — флексії. Сукупність таких категорій, способи вираження їхніх категорій. значень зумовлює морфол. тип мови. Сучас. укр. літ. мові як мові флексив. типу притаман. синкретизм афіксал. вираження словозмін. морфол. категорій, зокрема вираження часу, числа та особи за допомогою тих самих закінчень. Напр., у дієслові кажу закінчення -у виражає грамат. значення теперіш. часу, першої особи однини, а в іменника книжка закінчення -а — грамат.

значення назив. відмінка однини жі. роду. Конкретну форму слова називають словоформою, а сукупність словоформ, об'єднаних тотож. лексич. значенням, що відрізняються тільки граматично за допомогою закінчень, кваліфікують як слово (лексему).

Грамат. (морфол.) категорії української мови сконцентровані навколо двох центр. частин мови — іменника та дієслова. Вони є двобіч. величинами, тобто становлять єдність узагальненого грамат. значення, що об'єднує низку протиставлених одне одному однорід. грамат. значень, і грамат. (формал.) засобів вираження цих значень. Напр., узагальнене грамат. значення відмінка іменників розчленоване на сім відмінк. грамат. значень (грамем), а категорії числа — на двоє грамат. значень (дві грамеми), що представляють макс. і мін. вияви морфол. категорій у сучас. укр. літ. мові. Саме грамат. категорії найвиразніше в морфол. плані відмежовують одну частину мови від іншої. Грамат. категорії, утілені в словоформах того самого слова, називають словозмінними (категорія відмінка іменника), а грамат. категорії, що їх виражають форми різних слів, — класифікац. (категорія роду іменника). Ці категорії класифікують ще й за ранг. морфол. показниками, а саме виділяють морфол. категорії першого рангу, або власне-морфол., що становлять найабстрактніше угруповання (напр., категорія відмінка іменника, категорія часу дієслова та ін.), і категорії другого рангу, до яких зараховують морфолого-словотвірні-синтаксичні категорії, що обслуговують передусім словотвір. рівень мови, а також стосуються синтакс. рівня мови, але мають ознаки морфол. категорії, оскільки відносно регулярні. До них віднесено категорію ступенів порівняння прикметників (прислівників), категорію перехідності та стану дієслова, бо для них характерна належність до трьох грамат. рівнів — словотвір., морфол. і синтакс. та словотвір. домінанта модифікац. типу. За обсягом об'єкта вивчення розмежовують заг. (теор.) М. і М. окремої мови. У заг. М. вивчають сукупність морфол. засобів вираження грамат. значення, застосовуваних у мовах світу, типи морфол. одиниць і категорій та їхні взаємовідношення. Важливим завданням заг. М. є також визначення морфол. універсалій (явищ, властивих усім мовам) та фреквенталій (явищ, властивих багатьом мовам), спіл. тенденцій розвитку морфол. структури слова. У М. окремої мови вивчають особливості морфем. структури її слів, ієрархію морфол. категорій, співвідношення словозмін. і класифікац. морфол. категорій, їх розподіл між частиномовними класами слів, вияви аналітизму та синтетизму в морфол. структурі певної мови тощо.

М. може ґрунтуватися на двох підходах: діяхронному та синхронному. З діяхрон. підходом пов'язана істор. М., що вивчає істор. розвиток структури слова, зміни значень і форм морфем, відмирання старих і поява нових морфол. категорій, аналогічні процеси та ін. На синхрон. підході ґрунтована описова М., що досліджує

морфол. будову мови як системи наявних у ній взаємопов'язаних і взаємозумовлених одиниць та категорій у певний момент її розвитку, а також у певні періоди її становлення, що характеризуються віднос. стабільністю та відмінністю від ін. періодів. Застосування до діяхрон. та синхрон. підходів у М. порівнял. методу спричинює перетворення істор. М. на порівнял.-істор. (або істор. М. споріднених мов), а описову М. — на зіставну (описову М. споріднених і неспоріднених мов). Функц. підхід, який почали застосовувати до вивчення грамат. явищ з 2-ї пол. 20 ст., спричинив виокремлення функц. М., у якій на засадах функційності («від функції (значення) до форми») вирізняють частиномовні і нечастиномовні класи одиниць, вивчають функції морфол. слів та їхніх категорій, первинні і вторинні функції морфол. форм. У 90-х рр. функц. М. української мови трансформувалася у функц.-категор., що разом із функц.-категор. синтаксисом та функц.-категор. словотвором становлять три підсистеми функц.-категор. граматики. За суто формал. показниками М. поділяють на формал. морфеміку, у межах якої досліджують морфемну будову мови і формал. закономірності поєднання морфем у слово, і спеціалізовану на вивченні формал. типів і структури морфем. Від них відрізняється морфонологія — розділ М., об'єктом вивчення якого є фонем. склад морфем різних типів, формал. перетворення та об'єднання їх у морфемні комплекси.

Рекомендована література

1. Курс сучасної української літературної мови. К., 1951. Т. 1;
2. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. К., 1961. Ч. 1. Морфологія; Сучасна українська літературна мова. Морфологія. К., 1969;
3. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий. Ленинград, 1976;
4. Історія української мови. Морфологія. К., 1978;
5. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. К., 1988;
6. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. К., 1993;
7. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. Д., 1996;
8. Горпинич В. О. Українська морфологія. Дн., 2000;
9. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. К., 2004;
10. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. Синтаксис. Д., 2011;
11. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Загнітко А. П., Соколова С. О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. К., 2017.

К. Г. Городенська

Бібліографічний опис:

Морфологія / К. Г. Городенська // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-68585>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).